

Skiss som
hör till
nästa artikel

TRØRDEMANS LAG
TELLÄMPAD PÅ MYNTLASTEN
FRÅN HELIGEOLM (EFTER
TINGSTRÖM)

Skalan t. v. = antal daler.

Heldragen linje visar antal daler i fyndet av 4, 2 och 1 marksmünt.

Streckad linje = $1/30.000$ av utmyntningen av samma myntsorter 1660—1715.

NÅGOT OM MYNT OCH MARINARKEOLOGI

Tidigare har i Medd/MAS(nr 1 årg 2) varit på tal järnet och marinarkeologin. Här behandlas i korthet några uppgifter kring mynt/numismatik, dess betydelse för marinarkeologin och vice versa. Några litteraturtips ges också. Av lösfynd vid kuster och stränder har särskilt myntfynd i skilda sammanhang ansetts tyda på förlisningar. De kan vara utomordentligt värdefulla ur dateringssynpunkt. Det är oklart om de också kan sägas utmärka vrakplatser. Vågdrift och strömmar kan tydligen även transportera småföremål av denna typ betydande sträckor.

Ett exempel anförs av Gay van der Meer i Nordisk Numismatisk Unions medlemsblad(NNUM)1968 s 119f. Runda ännen till kopparmynt hade i flera decennier spolats i land på ön Terschelling i Nordfriesland(Holland). Av storleken att döma rör det sig om portugisiska blindmynt importerade från Sverige. De tolkas som delar av lasten i ett här förlist fartyg(svenskt?). Ulla S Linder Welin har i "Falukoppar i utländska mynt(Nordisk Numismatisk Årsskrift 1937 s 1-20)" om bl a trafiken Avesta-Portugal med sådana mynt från 1790-tal till 1803.(I Bornholmsvraket "Solen" påträffades också blindmynt för export). Själva vraket har veterligen icke lokaliserats ännu. Kusten är här oerhört långgrund och sandig och har ett ominöst rykte ur sjöfartssynpunkt, bl a var det här den berömda brittiska örlogsfregatten "Lutine" begravdes med man, guldlast och allt år 1799.

Ett annat är platsen för myntskatten vid Fagerviken i norra Uppland(1666 är det sista präglingsåret för "slutmynten")där flera dykare, inkl författaren, lokaliserat vrakrester c 50 m från stranden, där fyndet gjordes.

På stranden i Lummelunda socken på Gotland har även gjorts fynd av senmedeltida guldmynt, vilket tas upp till behandling av Nils Ludvig Rasmusson i Gotländskt arkiv(1942): "Ett skepp på väg till eller från Gotland har förmodligen strandat här och bland de mångahanda tingen från vraket som hamnat på havets botten var även mynt." Något vrakfynd har dock inte gjorts.

Mynten är slagna för Utrecht, Fredrik von Blankenheim(1394-1423)och ärkebiskop Theoderik av Köln(1414-62). Fartyget kan alltså ha tillhört 1400-talets slut. Det finns givetvis många flera exempel. Under min Norrlandsinventering har t ex framkommit flera uppgifter om myntfynd, bl a vid Vitgrund i Gävlebukten, vid Kus3 kalv och Storjungfrun(slutmynt 1662: särskild rapport i ATA, Antikvariskt Topografiska Arkivet i Stockholm)vid södra Hälsingekusten samt Penninggrund utanför Söderhamn. Ett känt fynd vid Söderarm i Stockholms skärgård har givit klippingar från 1600-talet. Flera vrak är aktuella som ursprung inom området. Påfallande ofta har under vatten eller vid stranden gjorts fynd av myntplåtar, vilka väl dragit uppmärksamheten till sig genom sin form, otymplighet och tyngd. Dessa fynd kan i stort sett indelas i tre grupper: 1)fynd i hamnar 2)fynd i inre vattenvägar 3)vrak- eller strandfynd, sannolikt från vrak. Alla

tre kan förklaras genom transporter, på sommaren eller på vintern, på fartyg eller på slädar, varvid mynten gått förlorade- antingen vid lastning/lossning, förlisningar eller genom att slädar gått genom isen. Vid undersökning kan detta ofta närmare bestämmas. (I MAS/Medd 1/2 fanns en lista över sådana fynd.) En motsvarighet vad beträffar fyndomständigheter utgörs av laster med malm eller stångjärn.

Ibland utmärks platsen för fynden av ortnamn. Flera typer är av intresse. Namn på Silver-, Guld(Gull)-, Penning- kan bevisligen ha med saken att göra men syftar nog oftare på givande fiskeplatser än på myntfynd. I fallet Penningskär kunde t ex även kategorin likhetsnamn komma i fråga- skäret kanske är runt som en penning. Emellertid finns det faktiskt flera lokaler Penningskär, som ligger omedelbart i anslutning till äldre vrakfynd. Ett exempel är Pengeskär, det nordligaste av Rödskären på Nordkoster. Som vi sett ovan finns även ett exempel vid Norrlandskusten.

I andra fall kan namnet sammanhånga med en taxering: fisket vid skäret har värderats till en 'penning.'

Detta alltså om myntfyndens betydelse vid inventering av vrakplatser. Här övergår jag till att referera numismatisk forskning vid myntfynd i vrak, där vi kan få en uppfattning om de problem och lösningar som forskningen ställs inför. Bertel Tingström har i Numismatiska Meddelanden XXXI 1973 (s 104ff) behandlat myntfynden utanför Heligholm vid syöstligaste Sudret på Gotland. Den lilla runda kalkstensön Heligholm, som det ibland är möjligt att vada till från fastlandet, hyser i ett raukfält på sydsidan små vattenurgröpta "kammare" varav en kallas Penningkammaren, Silverkammaren eller Silvergrottan, nu strax över vattenytan. Både sägner och myntfynd utpekar området som en förlisningsplats.

Ortsbefolkningen har i generationer berättat om prästen i Vamlingbo som en lördagkväll när han satt och skrev på sin predikan skulle ha uppsökts av en vålnad som ville att han skulle "hämta mig vid Heliholm." Ett stort skepp låg mycket riktigt och högg mot revlarna på söndagsmorgonen och ett lik låg vid stranden. Än i dag skall mynten svalla upp från det vraket. Skeppet skulle vara på väg med krigskassen till Tyskland. En annan tradition nämner att det förde mynt till Turkiet som betalning för "Kung Karl XII:s gästning därstädes." Hela besättningen skall ha omkommit vid förlisningen. En del mynt har hittats "i urholkade stockar."

Tingström har hos många gotlänningar registrerat silvermynt funna vid Heligholm, från drottning Kristina 1648 (ett fåtal) över Karl X Gustav (få) till Karl XI och Karl XII där de flesta är präglade, de sista år 1715. Några få danska mynt har också påträffats.

Det var möjligt att tillämpa den s k Thordemans lag på materialet: "en skatt eller en kassa som skulle kunna betecknas som levande och i funktion avspeglar i sin sammansättning relationen av utmyntningen motsvarande år." En tabell visar också tydligt denna relation (se sid 17)

Slutsatsen blir alltså att fyndet vid Heligholm utgjort en kassa i funktion. Det är m a o en och samma kassa det gäller, en och samma förlisning.

Lärdomen här är naturligtvis lika värd för såväl land- som sjöfynd. Samtidigt pekar den på vikten av att myntfynd hålls intakta så att de kan göras tillgängliga för analyser av detta slag. Det spelar då ingen större roll att fynden gjorts slumpvis och vid många olika tillfällen.

Så gällde det att identifiera fartyget i källorna. Vilket eller vilka år kan hon rimligen ha gått ned? Slutmyntet var från 1715(4 mark). Några nödmynt har däremot inte hittats- de kom ut första gången i april 1716. Förlisningen bör då kunna ha ägt rum mellan januari 1715 och våren 1716, möjligen något senare om skeppet kommit utifrån(de enda tänkbara ursprungena är vid denna tid Stralsund, Wismar, Königsberg och Danzig, snarare de senare).

I dokument förvarade i landsarkivet i Visby befinnes "Jomfru Anna" om 90 läster, o 220 ton, byggt av furu på "cravel," kapten Alexander Victor Evertz, ha förläst fredagen 24 november 1715 på väg från Danzig till Stockholm vid just Heligholm. År 1708 var "Jomfru Annas" redare inte färre än 8, inklusive borgmästare Törnflycht i Stockholm, besättningen på 9 man. Enligt protokoll skulle två döda ha påträffats, de övriga förblev borta.

Traditionens uppgifter kan således delvis styrkas- om än färdvägen synbarligen missuppfattats.

Den svenska örlogsflottan hade f 8 vid denna tid, november 1715, betydande problem med våldsamma stormar, sannolikt sydvästliga.

De märkliga uppgifterna om mynt i stockar bekräftades ännu vid ett fynd så sent som 1920-tal berättar Tingström vidare. Kanske var de där för att dölja kassan vid eventuell kapning eller kontroll?

Om fyndplatsen för mynten även är förlisningsplatsen för fartyget är osäkert. Inga rester av fartyget är ännu påträffade vid Heligholm, blott järnfragment. Det skall vid förlisningen ha slagits "i flera hundra stycken." Mynten(i en eller flera kistor?) kan både ha fallit ur själva fartyget som ur en eventuell räddningsbåt, kanske på det stenblock som är beläget numera på c två meters djup 15 m utanför grottan.

Förutom mynten har gjorts betydande fynd av bokspännen av mässing eller brons sannolikt tillverkade i Tyskland eller Polen, några av dem med spår av läder. Krigsbyte av böcker?

Övrig last från "Jomfru Anna" kunde delvis bärgas, det mesta tobak, tyger, humle, skinn och "quinnfolks filtstrumpor."

Tingström konkluderar att något alldeles bindande bevis för att mynten härstammar från "Jomfru Annas" förlisning inte har kunnat presteras. Men det framstår som högst troligt. Den betydande penningssumman ombord har bara den varit en svår förlust för det krigsdrabbade Sverige.

Flera sportdykare har med anledning av myntfynden vid Heligholm åter undersökt platsen. Främst står sannolikt Visbybon Rune Fordal, känd inte minst för upptäckten av resterna efter den dansk-lybska flottan utanför Visby (1566). Sommaren 1975 fiskades här upp c 3 kg mynt och spännen i c 1/2 meter botten-grus.

I Nordisk Numismatisk Årsskrift (NNÅ 1973-74) berättas vidare om två kända undervattensarkeologiska 1700-talsfynd av mynt, den fabulösa skatten från Runde i Norge, efter den holländska ostindiefararen "Akerendam" 1725 (Björn R Rønning) och den danska ostindiefararen "Wendela" förläst vid Shetland (Jørgen Steen Jensen). Fyndomständigheterna vid Runde är väl alltför väl kända för att behöva återberättas i detalj. De ursprungliga finnarna (1972) var två svenska sportdykare, Bengt Olof Gustafsson från Göteborg och Stefan Persson från Kungshamn tillsammans med norrmannen Eystein Krohn Dale från Ålesund, bärgade sammanlagt c 500 kg mynt, för vilka de erkändes 75 %, den norska staten 15 % och den holländska 10 %. Under sommaren 1973 undersöktes vrakplatsen av Bergens Sjöfartsmuseum och man fann ytterligare c 135 kg mynt, vilket f 8 delades lika mellan den norska staten och de ursprungliga finnarna. I framtiden tillhör alla myntfynd på platsen den norska staten.

Tillsammans hade vid artikelns tryckning påträffats 56.433 mynt, varav 6.624 guldmynt, till 99 % Utrechtdukater, präglade året 1724. Somliga guldmynt (6 typer) var hittills okända enligt auktoritativa kataloger. De flesta var efter enkel tvättning i stort sett "stämpelfriske." Det framgick att den då fortfarande hantverksmässiga präglingen av guldmynten hade givit stämpelställningen för varje enskilt mynt en individuell karaktär. Silvret var däremot hårt korroderat, som vanligt är i saltvatten, och delvis omöjliga att bestämma. Här märktes dock c 10.000 dukatöner präglade av Soanska Nederländerna och Förenade Nederländska Provinserna. Även här fanns 11 st tidigare okända typer. Drygt 10.000 var kantiga och oregelbundna mexikanska realer (eng cobs=trol av spa cabo de barro, mynt avhuggna från barrrens kortsida) och även några peruanska realmynt. De flesta silvermynten utgjordes av skiljemynt, av typen dobbeltstuiver 1724 (Holland), tillsammans 30.000. Några få schelling 1724 (Holland) finns även med men det betonas att flera är att vänta vid framtida undersökningar. Även dessa mynt måste ha varit stämpelfriska vid förlisningen.

Dessa holländska myntsorter, såväl dukatöner som dobbeltstuiver och schelling gick enbart på export och fick inte ens användas i hemlandet.

Ett litet fåtal mynt (5 st av koppar) är av sådana typer som säkert tillhört besättningen.

En kort historisk/ekonomisk bakgrund ges också i artikeln.

Mynt av totalt 230.000 guldens värde (c 2,5 ton silver) sändes med den 145 fot långa "Akerendam" och samma summa seglade med två andra skepp i samma flotta. Ytterligare två lite större fartyg (160 fot) hade 275.000 gulden ombord. Tillsammans skeppade denna flotta 1.240.000 gulden, vilket f 8 var mindre än hälften

av de närmare 3,5 milj som sändes bara från Amsterdam-kontoret av det ostindiska kompaniet. I sin tur var detta hälften av det utskäppade värdet med höst- och vårflottan 1724/25. "Akerendams"last var till värdet blott 3,3 % av det totala! Summan 7 milj gulden fördelades, inte minst för förlisningsrisken, på 25-28 skepp om genomsnittligt 250.000 gulden per fartyg.

Under 1725 påträffades efter förlisningen på Runde 5 kistor med c 100 kg mynt i varje. Vidare bärgades mynt på grunt vatten vid flera tillfällen av lokalbefolkningen. Det verkar m a o som om mindre än hälften av "Akerendams"registrerade myntlast faktiskt bärgats.

I huvudsak kan vi också säga att det mesta om lasten var känt innan den bärgades. De bidrag som nu tillkommit är inte i allo avgörande för analysen. I ett så stort fynd är det f ö också regel att okända mynttyper framkommer, vilket som nämnts hänt här. Övriga undersökningar, som även gäller annat än myntskatten, har publicerats av Johan Kloster i Sjöfartshistorisk Årbok 1973(Bergen)s 116f. Andra ostindiefarare har dock givit väsentligt viktigare bidrag till kännedom om navigationsutrustning och vardagskeramik ombord.

Men vem vill ha fyndet ogjort?

En av Robert Sténuits triumfer var fyndet av en annan ostindiefarare, dansken "Wendela," som han blev intresserad av under arkivstudier efter det berömda fyndet av "Girona(1588)"-(se R Sténuit: Treasures from the Armada 1972).

En stark lokal tradition utpekade klippan Hællinabretta(no'bratthellan')vid Fetlar på nordostligaste Shetland som vrakplats. Här fann Sténuit och hans dykare ankare, 16 kanoner, 44 guldmynt och 850 silvermynt samt ett antal lösfynd av annan karaktär. Mynten kom senare att säljas på auktion men dessförinnan studerades mynten alltså av Jørgen Steen Jensen.

De bildar en något blek samling i jämförelse med de väldiga rikedomar som vi berört i samband med "Akerendam." Självfallet är också det danska ostindiska äventyret, liksom det svenska, en blek kopia av det holländska eller brittiska. Bland mynten fanns speciellt många tyska och i övrigt var de flesta ursprungsländer i norra och centrala Europa representerade. Några sorter var okända. Sammansättningen påminner mycket om de kända danska silverskatterna från krigsen med Sverige på 1600-talet då krigshändelserna ofta förflyttades till dansk jord, medan de samtida(1730-50)skattfynden nästan bara inrymmer småmynt. Det har uppenbarligen inte varit utrymme för cirkulation av stora silvermynt i 1730-talets Danmark, allra minst bland bönderna. De mynt som man måste anskaffa för den ostindiska handeln måste komma utifrån. "Wendelas"uppsättning var karakteristisk. Här finns en mycket stor blandning från ett ungerskt guldmynt från 1490 fram till mynt präglade förlisningsåret 1737.

Jensen visar att dessa mynt måste ha kommit från någon av de två stora nordeuropeiska penningdepåerna Amsterdam eller Hamburg. Det visar sig då att c 55 % hade levererats av tre judiska bankirer med ursprung i just Amsterdam. Tillsammans kan c 90.000 riksdaler i silvermynt påvisas ha varit ombord.

De guldmynt som hittats, 44 st., är däremot troligen en del av de "forfriskningspenge (för inköp av frukt och grönsaker under resan)" på 146 "Specie Ducater" som kaptenen mottagit.

Från resan 1735-37 med "Wendela" finns en skeppsjournal bevarad. Det framgår där bl a att fartyget hade 26 kanoner, ett djupgående av i aktern 15 1/2 fot och 87 mans besättning (För den sista resan skulle hon blott få 70-80 personer). Kaptenen och ännu mera överstyrmannen var både mycket erfarna sjömän liksom även stora delar av besättningen. Brist på sjömanskap kan knappast åberopas som en orsak till tragedin. Enligt instruktionerna skulle kaptenen p g a förhärskande sydvästvindar hålla norr om Shetland. Blott i fall av långvarig motvind fick han gå genom Engelska kanalen. Natten mellan 18 och 19 december 1737 gick fartyget på Fetlar och förläste med man och allt. Åtminstone 18 lik påträffades bland vrakspillrorerna på stranden. Av det bärgade återfick kompaniet i Köpenhamn, med kungen i spetsen, 39,316 riksdaler mynt och silver. Om någon ersättning till änkor och faderlösa hör vi ingenting.

Till detta måste fogas ett par ännu icke i vetenskaplig mening närmare publicerade och analyserade fynd, som inte gärna kan glömmas bort i sammanhanget: dock är de väl för somliga alltför väl kända: "Den förgyllda Solen" utanför Bornholm (nämnt på tal om blindmynt ovan), fyndet av världens största mynt vid Häradsskäer, en händelse av stor numismatisk betydelse, samt myntfynden ombord på Vasa.

Observera att "Den förgyllda Solen" inte skall förväxlas med det svenska örlogsfartyget "Solen" sjunket i strid (sprängt) i strid med en polsk flottavdelning utanför Oliwa 1627 (här gjordes nämligen också fynd av mynt).

Sommaren 1969 upptäckte tre bornholmska sportdykare i klubben "Goplerne" söder om Helligdomen på norra Bornholm resterna av "Den förgyllda Solen," som man förmodar, ett svenskt fartyg, förläst 5/12 1673. O 15 kg blindmynt av koppar kunde tas upp, efter storleken att döms avsedda att slås till farthings i England (präglingen påbörjades 1672). Slutmyntet var en svensk sessling från 1666 och det fanns även något silvermynt, bl a ett portugisiskt 500 reis, Alfonso VI (1656-67) och några engelska shillings 1595 och 1638 samt en sällsynt halfcrown 1644. I Öresundstullarna framgår att "Den förgylte sol," 1673 kapten Jacob Adriansen Flaster (Vlaster) fem gånger seglat ut, särskilt på traden Stockholm-London-Setubal (Portugal)-Stockholm, sista gången den omtalas är 12/9 1673. Tydligen går hon ned under sjätte resan ut, där förklaringsdatum rapporterades av amtmanden på Bornholm Joh Christian Ume (död 1787). Destinationen anges där till Frankrike (med koppar). 27/10 1673 hade skeppet fått nytt sjöpass och mätten uppgavs där till 130 läster, längd 151 1/2 fot och bredd 40 1/2 fot med officiellt 54 kanoner. Lasten bestod av järn, kopparplåt, mässingstråd och 66 skeppshund blindmynt (varje pund i en tunna) - d v s totalt 10 ton. Destinationen anges där till Spanien (först), sedan Frankrike och England (Skalk nr 2 1970).

Våren 1974 upptäckte Seth Carlsson och Thorleif Björklund på en av traditionen känd fiskeplats "Vraket" en mängd kopparmynt i ett skeppsvrak nära Häradsskäer i Gryts skärgård (Östergötland). Vraket låg i en sluttande sänka på mellan 18 och 22 m djup, fören sannolikt mot norr. Det är sönderbrutet och spritt över ett c 40 x 15 m stort område. Ursprunglig storlek c 30 m. En anhopning av plankor i söder har troligen utgjort delar av kajutan. Här påträffades totalt tusentalet kopparmynt, de flesta tillsammans med ett plåtmynt (1644). Två plåtmynt (1644,

1645)låg strax invid. De två återstående plåtmynten(1644)låg spridda var för sig. Det hittills yngsta daterbara rundmyntet bär årtalet 1646- många rundmynt är så anfrätta att årtalet inte kan läsas. Förlisningen har alltså ägt rum tidigast 1646.

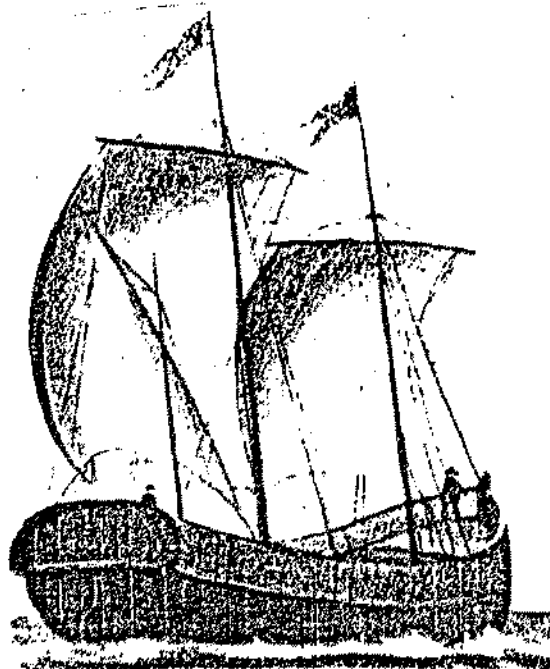
Dessa plåtmynt, världens största mynt, präglades i Avesta och skulle enligt myntordningen 26 jan 1644 väga 19,7 kg. Före fyndet i Gryts skärgård fanns endast tre exemplar bevarade av ursprungligen 26,500. Ett fjärde exemplar var känt genom en beskrivning från 1700-talet. Att 10-dalern tillverkades även år 1645 hade hittills varit okänt.

10-dalern skulle innehålla så mycket koppar som motsvarade en betalning av 10 daler i silver. Relationen mellan silver- och kopparmynt hade 1643 bestämts till 1:2,5. Dessa världens största mynt motsvarade alltså 25 daler eller 100 mark kopparmynt. Daglönen för en gruvdräng var vid denna tid 3 mark k m. 1644 kostade en tunna råg(147 l)30 mark 5 öre k m, 1 kannan mjölk(2,6 l)1 mark 2 öre k m och ett par silkesstrumpor 20 daler eller 80 mark k m. Mynträkning: 1 svensk daler= 4 mark, 1 mark= 8 öre(Kgl Myntkabinettet).

På"Vasa"påträffades över 4.000 mynt. Året före"Vasas"undergång 1628 upphörde all svensk silvermyntning. Förändringen syns tydligt i myntfynden på"Vasa." 98 % är kopparmynt. Mer än hälften utgörs av klippta mynt(Klippingar)vilka präglades 1624-27, resten rundmynt(från 1627). De flesta"Vasa"mynten är präglade i Säter i Dalarna. En stor del av mynten spriddes ut över fartyget vid katastrofen. Några få exempel finns på slutna fynd. En pung med kopparmynt vid en drunknad förtäljer om en personlig kassa. Några fynd låg på samma sätt i sjömanskistor eller-tunnor. Två stora samlingar skiljer sig från de övriga. En i en tunna föröver på övre batteridäck, en i en kista för om kabinen i hålskeppet, vardera med över 900 kopparmynt. Deras funktion är okänd.(Wasavarvets guide)

I frågan om myntens betydelse i marinarkeologin får man självfallet inte underlåta att nämna de berömda mastmynten. Enligt gammal tradition skulle ett nytt skepp alltid utrustas med ett mynt, helst av samma årgång, under mastfoten, i själva spåret för masten. I många fall ligger myntet kvar och kan i bästa fall datera fartyget på året när. Seden är så gammal att myntet ex påträffats i mastspåret på romerska båtfynd i London. x)

Christer Westerdahl(Ö-vik)

x) Marsden, Peter: A ship of the Roman period from Blackfriars in the city of London Guildhall museum London 1966.

x) Tillägg om mastmynt o dyl

Äldre belägg för mastmynt är t ex 1)Blackfriarsskeppet från London: bronsmynt(As) Domitianus 88 el 89 e Kr. funnet 1962 2)Chrétienne A mynt från Cossura, själva skeppet första århundradet e Kr. funnet 1962. 3)Port Vendres mynt från Constantinus I i London c 300 e Kr. De båda sistnämnda är från franska rivieran.

Mynten kunde också läggas in i laskan mellan stäv och köl, både i för och akter.